

PENSIYA TIZIMI SAMARADORLIGINI BAHOLASH MEZONLARI

Nargiza Baxodirovna Abdulazizova

*O'zbekiston Respublikasidagi Yaponiya Elchixonasi
iqtisodiy hamkorlik bo'limi xodimi
E-mail: n.abdulazizova91@mail.ru*

Annotatsiya: Maqolada Pensiya tizimi samaradorligini baholash mezonlari, ularga ta'sir etuvchi omillar yoritib berilgan. Pensiya tizimi barqarorligi va samaradorligini oshirishda ko'p darajali pensiya modellari haqida bayon qilingan. Shuningdek, global pensiya indeksini baholash mezonlari ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari, pensiya rejalarini baholash tamoyillari tahlil qilingan. Olingan ma'lumotlarga asoslanib yechimlar va xulosalar bayon etildi.

Kalit so'zlar: Pensiya, pensiya tizimi samaradorligi, ko'p darajali pensiya dasturlari, global pensiya indeksi, keksa yoshlilarga bog'liqlik koeffitsienti, demografiya.

CRITERIA FOR ASSESSING EFFICIENCY OF THE PENSION SYSTEM

Nargiza Baxodirovna Abdulazizova

*Embassy of Japan in the Republic of Uzbekistan
Economic Co-operation Officer
E-mail: n.abdulazizova91@mail.ru*

Annotation: The article outlines the criteria for assessing the efficiency of the pension system and the factors affecting it. Multi-level pension models to improve the stability and efficiency of the pension system are outlined. The criteria for assessing the global pension index are also considered. In addition, the principles of pension plan valuation have been analyzed. Based on the information obtained, solutions and conclusions were outlined.

Keywords: Pension, pension system efficiency, multi-pillar pension schemes, global pension index, old-age dependency ratio, demography.

КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ

Наргиза Бахадировна Абдулазизова

Посольство Японии в Республике Узбекистан

Сотрудник отдела экономического сотрудничества

E-mail: n.abdulazizova91@mail.ru

Аннотация: В статье изложены критерии оценки эффективности пенсионной системы и факторы, влияющие на них. Обозначены многоуровневые пенсионные модели для повышения стабильности и эффективности пенсионной системы. Также рассмотрены критерии оценки глобального пенсионного индекса. Кроме того, проанализированы принципы оценки пенсионных планов. На основе полученной информации были намечены решения и выводы.

Ключевые слова: Пенсия, эффективность пенсионной системы, многоуровневые пенсионные программы, глобальный пенсионный индекс, коэффициент зависимости от пожилых, демография.

Kirish

Bugungi kunda davlat pensiya tizimini isloh etish, uning moliyaviy barqarorligini taʼminlash har bir mamlakat oldidagi dolzarb muammoga aylandi. Pensiya tizimi moliyaviy barqaror boʻlishi uchun esa, samarali ishlashi lozim. Pensiya tizimi samaradorligini aniqlashga qaratilgan ilmiy manbalar asosan u yoki bu mamlakatlarning pensiya modellarini tahlil qilish va taqqoslashga asoslangan. Pensiya tizimi samaradorligini koʻpchilik iqtisodchilar oʻz tadqiqotlarida oʻrgangan boʻlsada, uni makro miqyosda toʻgʻri tasniflash juda qiyin. Odatda, mualliflar pensiya tizimi samaradorligiga taʼsir koʻrsatuvchi koʻplab omillarni, shuningdek, pensiya tizimining iqtisodiyot va mehnat bozori samaradorligiga taʼsirini muhokama qiladilar (Barr 1987; Hayek 1960; Boldrin va Montes 2009; Breyer va Kolmar 2002; Fenge va von Weizsäcker 2010; Le Garrec 2014). F.Chyabalski pensiya tizimi samaradorligining toʻrt oʻlchami, yaʼni, YaIM taqsimoti, pensiya yetarliligi, mehnat bozoriga taʼsiri, maʼmuriy xarajatlarni ajratib koʻrsatgan. Koʻpgina tadqiqotchilar oʻz tadqiqotlarini nazariy pensiya tizimlariga asoslaydilar. Masalan, Weizsäcker (2003) Hayek, Bismark va Beveridge pensiyalarini taqqoslaydi va ularning optimal kombinatsiyasini qidiradi. Oʻz navbatida, Breuer va Kolmar (2002) mehnat bozori integratsiyasining ish haqi tizimiga taʼsirini nomukammal mehnat mobilligi sharoitida tahlil qiladi. Wrede (1998) uch davrli “bir-biriga qarama-qarshi avlod” (OLG) modeli yordamida ish haqi toʻlash

tizimida Pareto samaradorligini qidiradi. Xansen va Lonstrup (2009) endogen mehnat ta'minoti bilan OLG modelida optimal huquqiy pensiya yoshini tahlil qiladilar. Biroq, bunday tahlillar odatda pensiya tizimining bir yoki ikki modelini baholash bilan cheklanib, ko'pincha empirik emas nazariy hisoblanadi. Tadqiqotning maqsadi pensiya tizimlarining yetarlilik va samaradorlik nuqtai nazaridan yanada zamonaviy modellarini (rejimlarini) qidirishdan iborat.

Uslublar

Tadqiqotda asosan analiz, sintez, statistik ma'lumotlar tahlilidan foydalanildi. Shuningdek, ilmiy-tadqiqot institutlarining pensiya tizimiga doir tahliliy ma'lumotlari, xalqaro ilmiy nashrlar bazalari ma'lumotlari tahlilidan iborat bo'ldi.

Natijalar

Jahon mamlakatlarida, samaradorligi tushib borayotgan milliy pensiya tizimlari holatini yaxshilash va byudjet xarajatlari miqorini kamaytirish va shu orqali davlat byudjeti defitsiti hajmlarini qisqartirish maqsadida hukumatlar ikki muqobil yo'ldan birini tanlashga majbur bo'lmoqdalar:

- Pensiya fondlari daromad qismlarida tushumlar hajmini ko'paytirish, ya'ni ijtimoiy sug'urta badallari miqdorini oshirish siyosati;
- Ishlayotgan aholi sonini qisqartirmagan holda pensionerlar sonini qisqartirish siyosati. Ya'ni, aholini pensiyaga chiqish yoshini qonun asosida belgilangan muddatlarini uzaytirish natijasida mamlakatdagi pensionerlar sonini nisbatan qisqartirishga harakat qilish.

Turli rivojlanish darajasidagi mamlakatlar Pensiya tizimini tanlashdagi asosiy omillari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi: YaIM hajmi, aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM miqdori, Davlat byudjeti daromadlari, inflyatsiya darajasi, aholi daromadlari darajasi, davlat fuqarolarining turmush darajasi va holati, qimmatli qog'ozlar bozori holati va kredit tizimi. Aynan shu iqtisodiy-ijtimoiy omillar mamlakatning u yoki bu pensiya modelini tanlashi va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda, pensiya tizimi islohotlarini amalga oshirishga ta'sir ko'rsatadi.

Albatta, pensiya tizimi barqarorligiga tashqi va ichki omillar doimiy ravishda ta'sir ko'rsatib turishi tabiiy. Pensiya tizimi samaradorligini baholash uchun qator ko'rsatkichlar holatini tahlil qilish lozim. Shunday ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

- Kexsa yoshlilarga bog'liqlik koeffitsienti;
- Umumiy pensiya ta'minoti uchun joriy xarajatlar YaIMga nisbatan foizlarda;
- Pensionerlar ichida kambag'allik riski darajasi, 65 yoshdan yuqori bo'lgan keksalarning median nisbiy daromadi, qoplash koeffitsientining jamlanmasi,

• 55-64 yoshdagilarning bandlik darajasi, 65-74 yoshdagilarning bandlik darajasi, pensiyaga chiqishning o‘rtacha samarali yoshi¹.

Yuqorida sanab o‘tilgan ko‘rsatkichlar Yevrostat ma’lumotlar bazasidan tanlab olingan bo‘lib, ular mos samaradorlik ko‘rsatkichlarini yaratishning boshlang‘ich nuqtasi hisoblanadi. Keksa yoshlilarga bog‘liqlik koeffitsienti davlatning pensiya islohotlarini amalga oshirishga eng muhim turtki bo‘ladi. Demografiya aslida pensiya tizimi va uning moliyaviy barqarorligi uchun muammo emas. Muammo fan va ta’lim rivojlanishi hisobiga uzoq va sog‘lom yashayotgan hamda mehnat bozorini kech tark etayotgan insonlar, uning iqtisodiy ta’minotini o‘ylamaganliklaridadir. Demografiya tashqi, qolganlari esa ichki ta’sir omili hisoblanadi. Samarali pensiya tizimlari esa, demografik o‘zgarishlarga chidamli bo‘lishi lozim.

Dunyo pensionerlarining holati qanchalik yaxshilanib yoki yomonlashib turganini monitoring qiluvchi Natixis Investment Managers va CoreData Research tomonidan ishlab chiqilgan Global Retirement Index (GRI) ko‘rsatkichi mavjud bo‘lib, u 2012 yildan beri Xalqaro valyuta fondiga kiruvchi taraqqiy etgan mamlakatlar, OECDga a’zo davlatlar va BRICS mamlakatlarini qator ko‘rsatkichlar asosida doimiy baholab turadi. Unga ko‘ra 190 ta davlat jami 18 ta ko‘rsatkichni 4 guruhga birlashtirgan holda baholanadi. Ya’ni, quyida ko‘rsatilgan asosiy 4 indeks orqali mamlakatlar pensiya holati monitoring qilinadi:

Jadval 1

Global Pensiya Indeksini baholash mezonlari²

Pensiyada moliya	Moddiy farovonlik	Salomatlik	Hayot sifati
-qarilarga bog‘liqlik ; -bankning ishlamaydigan kreditlari; -inflyatsiya; -foiz stavkasi; -soliq bosimi; -boshqaruv; -davlat qarzdorligi	-daromadlar tengligi; -aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi daromad; -ishsizlik	-umr davomiyligi; -sog‘liqni saqlash uchun aholi jon boshiga xarajatlar; -sug‘urtasiz sog‘liqqa xarajatlar	-baxtlilik darajasi; -havo sifati; -sanitariya va suv ta’minoti; -ekologik omillar; -bioxilma-xillik va yashash joylari.

Mazkur indeksga ko‘ra, 2023 yilda Norvegiya, Shveytsariya, Islandiya, Irlandiya,

¹ Chybalski, F. The Multidimensional Efficiency of Pension System: Definition and Measurement in Cross-Country Studies. Soc Indic Res 128, 15–34 (2016).

² 2023 Natixis global retirement index. P.18

Lyuksemburg, Niderlandiya kabi davlatlar yetakchilik qildi. Demak, yuqoridagi indekslar bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak, bugungi kun pensionerlar holati nafaqat moddiy farovonlikka balki salomatlik va hayot sifati ko'rsatkichlari asosida ham aniqlanadi.

Jahon amaliyotida pensiya dasturlarini baholash mezonlari mavjud bo'lib, ular barcha uchun yetarli pensiyalarni hamda teng imkoniyatlarni taqdim etishi, adolatli va mustahkam bo'lishi lozim. Aynan shu tamoyillar asosiga qurilgan pensiya tizimlari samarali hisoblanadi (Jadval 2).

Jadval 2

Pensiya dasturlarini baholash mezonlari³

Yetarlilik	- muayyan mamlakatda aholining barcha qatlamlari uchun keksalikdagi kambag'allikning oldini olish uchun yetarli darajada nafaqa berish; - Ko'pchilik aholi uchun hayot davomida iste'molni barqarorlashtirish uchun ishonchli vositasini taqdim etish;
Imkoniyat	- Jismoniy shaxslar va jamiyatning moliyalashtirish imkoniyatlari doirasida tizim; - Boshqa ijtimoiy yoki iqtisodiy imperativlarni nomunosib holatda ko'chirmaydigan va boshqarib bo'lmaydigan moliyaviy oqibatlarga olib kelmaydigan tizim;
Barqarorlik	- Yaqin kelajakda oqilona prognozlar orqali saqlab turish mumkin bo'lgan moliyaviy barqarorlik
Tenglik	- bir xil badallar sharoitida bir xil foyda bilan ta'minlash; - daromadlarni teng taqsimlashni ta'minlash;
Bashoratlilik	- nafaqa formulasi siyosatchilar yoki boshqaruvchilar ixtiyoridan kelib chiqib emas qonun bilan belgilanishi; - o'rnatilgan to'lovlar sxemasini inflyatsiyadan himoyalash; - nafaqa pensiyaga chiqish davrida avtomatik indekslanishi;
Mustahkam	-o'zgaruvchan iqtisodiy, demografik va siyosiy shoklarga chidam beradigan mustahkam tizim.

Jahon bankining so'nggi o'n yil ichidagi kuzatuvlariga ko'ra, dunyo mamlakatlarida amalga oshirilayotgan pensiya tizimi islohotlari avval boshida 3 ta komponentdan: a) majburiy jamg'ariluvchi davlat o'rnatilgan to'lovlari; b) xususiy ishonchli tashkilot boshqaruvidagi majburiy jamg'ariluvchi o'rnatilgan to'lovlar; c) ixtiyoriy individual pensiya hisoblari tizimidan iborat bo'lgan bo'lsa, hozirda ularga yana 2 ta yangi komponent: d) bazaviy ("0" nol) darajadagi kambag'allikni qisqartirish

³ Nomura Institute of Capital Markets Research, based on Holzmann, Hinz and Dorfman (2008)

bo'yicha komponent; e) nomoliyaviy (to'rtinchi) element ya'ni ijtimoiy himoyani kengroq miqyosda amalga oshirishni ko'zda tutuvchi: oilaviy yordam, sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish imkoniyati, turar joy bilan ta'minlash kabilar qo'shildi. Ko'p darajali tizim afzalligi, bir-biri bilan uyg'unlikda qo'llanganda jamiyat a'zolariga ijobiy samara beruvchi turli xarakteristikaga ega, bir qator elementlarni tizimga qo'shish orqali risklarni minimallashtirishdan iborat. (Jadval 1)

Jadval 1

Besh darajali Pensiya dasturlari

Daraja “0”	- jamg'arilmaydigan, universal qamrov -asosiy pensiya yoki universal yordam
Daraja 1	- majburiy ishtirok - davlat pensiya dasturi
Daraja 2	- majburiy ishtirok - kasbiy yoki xususiy pensiya dasturlari - to'liq moliyalashtiriladigan o'rnatilgan badallar yoki to'liq moliyalashtiriladigan o'rnatilgan to'lovlar rejasi
Daraja 3	- ixtiyoriy ishtirok - kasbiy yoki xususiy pensiya dasturlari - to'liq moliyalashtiriladigan o'rnatilgan badallar yoki to'liq moliyalashtiriladigan o'rnatilgan to'lovlar rejasi
Daraja 4	Norasmiy qo'llab-quvvatlash (oilal), boshqa rasmiy ijtimoiy dasturlarga kirish (sog'liqni saqlash) Boshqa alohida moliyaviy va moliyaviy bo'lmagan aktivlar (uy-joyga egalik qilish)

Shuningdek, pensiya islohotlarini amalga oshirishda davlat bosh islohotchi sifatida iqtisodiyotning asosiy 3 guruh segmenti: kambag'allar, norasmiy sektorda bandlar va davlat ishchilarining pensiya ta'minotini kafolatlashi lozim. Demak, pensiya islohotini amalga oshirishda davlat aralashuvi kambag'allikni qisqartirish va daromadlarni adolatli taqsimlash orqali izohlanadi. Davlat aralashuvisiz moliya bozori ham rivojlanmaydi, shu sababdan ham davlat pensiya ta'minoti bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishda davlat bosh ishtirokchi sifatida namoyon bo'ladi.

80 ta mamlakatda pensiya islohotlarini amalga oshirishda ishtirok etgan Jahon Banki ekspertlarining xulosasiga ko'ra, ko'p komponentli pensiya tizimlari demografik, iqtisodiy va siyosiy risklarga duch keladigan har qanday pensiya tizimlarining kambag'allikni qisqartirish, aholi daromadlarini adolatli taqsimlash kabi masalalarini hal qilishda samarali hisoblanadi. Jahon Banki ko'p komponentli pensiya tizimining eng optimal yechimi sifatida esa (ayniqsa “0”darajasi mavjud va majburiy va ixtiyoriy

jamgʻariluvchi komponentdan tashkil topgan), belgilangan badallar yoki ularsiz shartli jamgʻariluvchi komponentdan tashkil topgan tizimga oʻtishni tavsiya qiladi, chunki mutaxassislar aynan shu variant yuqorida sanab oʻtilgan uchta guruh talablarini toʻlaonli hisobga oladi deb hisoblaydi.

Islohotlarni tahlil qilish orqali bir komponentlidan koʻra koʻp komponentli pensiya tizimlari demografik, iqtisodiy va siyosiy risklarga duch keladigan har qanday pensiya tizimlarining kambagʻallikni qisqartirish, aholi daromadlarini adolatli taqsimlash kabi masalalarini hal qilishda egiluvchan ekanligini tushunish mumkin.

Muhokama

Pensiya daromadlari rejimlari xilma-xil boʻlib, koʻpincha turli xil sxemalarni oʻz ichiga oladi. Jahon amaliyotida pensiya tizimining universal guruhlanish modeli mavjud emas. Biroq Jahon Banki tomonidan taklif etilgan pensiya tizimini “darajalar” boʻyicha guruhlanishi bugungi kunda keng tarqalgan. Ushbu tizim tuzilishi ikkita majburiy “daraja” dan iboratdir. Birinchisi, ishlagan davrdagi daromad darajasidan qatʼiy nazar, pensiya daromadini yaratadi, ikkinchisi esa daromad bilan bogʻliq komponentlarni qamrab oladi. Ixtiyoriy pensiya taʼminoti tizimlari esa shaxsiy yoki ish beruvchi tomonidan amalga oshirilib, uchinchi darajani tashkil qiladi. Bunda 2 va 3 darajalar davlatga tegishli va xususiy boʻlishi mumkin.

Bazaviy pensiyalar ikki xil shaklda boʻlishi mumkin: Turar joyiga koʻra nafaqa yoki faqat oʻz ish faoliyati davomida hissa qoʻshganlar uchun beriladigan nafaqa. Nafaqa miqdori rezidentlik yillari yoki toʻlagan badallariga qarab farq qilishi mumkin, ammo oylik maosh miqdoriga bogʻliq boʻlmaydi. Misol tariqasida Osiyo davlatlaridan faqat Tailandda boʻlajak pensionerlar uchun turar joyiga qarab bazaviy pensiya mavjud boʻlib, nafaqa miqdori yoshga qarab oʻzgaradi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga aʼzo mamlakatlardan ikkitasi shunday sxemaga ega, yaʼni Kanada va Yangi Zelandiya.

Barcha Osiyo mamlakatlarida majburiy ikkinchi ustun daromad bilan bogʻliq pensiyalar mavjud, Yangi Zelandiya bunday tizimga ega boʻlmagan yagona davlatdir. U yerda toʻrt turdagi sxemalar mavjud.

Osiyo iqtisodiyotlarining hech birida pensiyani hisoblash ball tizimi mavjud emas. OECD mamlakatlari orasida faqat Fransiyada bunday tizim mavjud. Ishchilar oʻz ish haqi asosida pensiya ballini toʻplab boradilar. Pensiyaga chiqqanda, pensiya ballari miqdori pensiya ballari qiymatiga koʻpaytirish orqali pensiya toʻloviga aylantiriladi.

Xalqaro yondashuvlar va pensiya islohoti boʻyicha tajriba almashinuvi kelajakdagi islohotlarni ishlab chiqish va amalga oshirish uchun qimmatli saboqlar berishi mumkin. Biroq, oʻziga xos institutsional, texnik va huquqiy jihatlarni hisobga olgan holda, milliy pensiya tizimlarining faoliyatini taqqoslash har doim ham oson emas. Lekin, milliy pensiya siyosatining birlamchi maqsadlaridan boʻlgan

keksalikdagi kambagʻallikni oldini olish uchun mamlakatlar turli chora-tadbirlarni amalga oshiradilar. Dunyo miqyosida qariyalarning oʻrtacha 80% ga yaqinida pensiya olish imkoniyati mavjud emas⁴. Shu bois, keksalarni ijtimoiy himoya qilish koʻplab rivojlanayotgan mamlakatlarda tobora dolzarb masalaga aylanib bormoqda.

Xulosa va takliflar

Jahon tajribasida mavjud turli pensiya sxemalari va modellarini tahlil qilish orqali xulosa qilib shuni aytilish mumkinki, pensiya tizimi samaradorligiga taʼsir etuvchi demografik omil aslida davlat byudjetiga katta muammo keltirib chiqarmaydi. Muammo iqtisodiy faol aholi pensiya taʼminoti tizimi daromadlarini yaratishda ishtirok etmasliklaridadir. Pensiya dasturlari samarali ishlashi uchun yetarlilik, barqarorlik, tenglik, bashoratlilik, mustahkamlik kabi tamoyillardan kelib chiqib ishlab chiqilishi lozim. Qariyalarning pensiya olish imkoniyatini kengaytirish va tizim bilan qamrab olish, ularni keksalikdagi kambagallikdan himoya qilish uchun Jahon banki tomonidan kambagʻallikni qisqartirish boʻyicha komponent va nomoliyaviy shakldagi ijtimoiy himoya komponenti pensiya dasturlariga qoʻshildi. Hozirda jahon mamlakatlarida olib borilayotgan pensiya islohotlarining mohiyati ish beruvchi va ishchi orasidagi munosabatlarni tubdan oʻzgartirishga qaratilgan boʻlib, bunda keksalikdagi pensiya taʼminoti boʻyicha ishchilarning oʻz maʼsuliyyatini oshirish hamda ish beruvchilarning sugʻurta toʻlovlarini amalga oshirishga doir maʼsuliyyatini kuchaytirish nazarda tutiladi. Demak, moliyalashtirish manbalari diversifikatsiyalashgan arxitekturaga ega boʻlgan, gibrid shakldagi pensiya dastur va sxemalari pensiya tizimlarining samarasini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Chybalski, F. The Multidimensional Efficiency of Pension System: Definition and Measurement in Cross-Country Studies. Soc Indic Res 128, 15–34 (2016).
<https://doi.org/10.1007/s11205-015-1017-3>
2. Mercer CFA Institute Global Pension Index 2023. <https://rpc.cfainstitute.org/-/media/documents/article/industry-research/mercer-cfa-insitute-global-pension-index-2023.pdf>
3. Thinking ahead Institute. Global Pension Assets Study 2024.
<https://www.thinkingaheadinstitute.org/content/uploads/2024/02/GPAS-2024.pdf>
4. ILO 2010a; Holzmann, Robalino va Takayama 2009
5. Эрхонова, М., Турсунов, Б., Ёдгоров, С., & Саидмуродов, Ф. (2024). Совершенствование пенсионной системы в Узбекистане на основе

⁴ ILO 2010a; Holzmann, Robalino va Takayama 2009

“XXI аср: фан ва таълим масалалари” илмий электрон журнали. №1, 2024 йил

ISSN: 2181-9874

SJIF 2022: 6.698

Doi: 10.24412/2181-9874-2024-76-83

рекомендаций Международного Валютного Фонда. Modern Science and Research,
3(5). <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/32709>